

Rozdział VI

PROJEKT KATEGORYZACJI I OPIS SYSTEMU POTRZEB

1. Wprowadzenie

Zadaniem kategoryzacji jest wskazanie, jakie rodzaje warunków powinny być brane pod uwagę przy analizie systemu potrzeb opartego na sekwencji naturalnych celów nadrzędnych. Jak już wspomniano, kategoryzacja nie jest i nie może być klasyfikacją rozłączną. Powinna natomiast być możliwie wyczerpująca. Postulat ten wymaga pewnego komentarza.

W toku kategoryzacji istotną komplikację powoduje współzależność celów i wzajemnych powiązań w systemie potrzeb. Okoliczność ta sprawia, że dana kategoria potrzeb może jednocześnie warunkować kilka celów nadrzędnych w sposób pośredni lub bezpośredni. Na przykład potrzeby pokarmowe można zaliczyć do warunków egzystencji, ale przecież nie ulega wątpliwości, że warunkują one także efektywność oraz zadowolenie z życia i te dwa dalsze cele nakładają na tę kategorię potrzeb dodatkowe wymagania. Podobnie jest z wieloma innymi kategoriami potrzeb. Podwójna lub potrójna rola jakiejś kategorii w systemie potrzeb jest raczej regułą niż wyjątkiem. Jednakże w proponowanym dalej opisie systemu potrzeb każdą kategorię wymieniamy tylko raz, by uniknąć powtórzeń i zbędnej rozwlekłości tekstu. W wyniku tego kategorie przypisane każdemu z celów nadrzędnych nie wyczerpują wszystkich jego uwarunkowań, podają jedynie warunki najbardziej dlań specyficzne. Gdybyśmy chcieli uzyskać wyczerpującą listę warunków danego celu, musielibyśmy posłużyć się schematem pokazującym współzależność celów (por. str. 126). Niekiedy wielofunkcyjność jakiejś ka-

tegorii potrzeb sprawia, że przyporządkowanie jej temu, czy innemu celowi staje się wręcz arbitralne. Jest natomiast sprawą istotną, aby przynajmniej raz wystąpiła ona w systemie i gdzieś została wymieniona.

Współzależność w systemie potrzeb powoduje, że jeśli spojrzymy na sprawę dostatecznie szeroko, to okaże się, że każdy cel nadrzędny jest uzależniony od realizacji niemal wszystkich potrzeb podstawowych. Dlatego właśnie potrzeby te stanowią system i dlatego "wypreparowanie" z tego systemu jakiejś grupy i rozważenie jej niezależnie od innych stanowi zawsze zabieg sztuczny, a wszelkie wewnętrzne podziały są w pewnej mierze arbitralne. Dlatego też wyczerpujący opis uwarunkowań można uzyskać dopiero w skali całego systemu, ale nie w obrębie jego części. Jeśli więc zaproponowana niżej kategoryzacja jest istotnie wyczerpująca, to należy rozumieć to tak, że czterdzieści kilka wymienionych kategorii potrzeb wyczerpująco opisuje uwarunkowania sześciu współzależnych celów, ale nie tak, iż każda grupa potrzeb obejmuje wszystkie warunki danego celu.

W proponowanym opisie dokonano jeszcze jednego uproszczenia. Opisano łącznie potrzeby prokreacji i rozwoju, ponieważ kategorie uwarunkowań są tu analogiczne. Należy jednak pamiętać, że są to dwa odrębne cele i w analizie potrzeb jednostki grupa ta musi być rozbita, a kategorie potrzeb powtórzone. Co innego bowiem prokreacja osobnika, czyli rozwój jego potomstwa, a co innego jego własny rozwój.

Proponowana kategoryzacja jest rozwinięciem i udoskonaleniem poprzednich opracowań autora [96, 95, 90]. Nie należy jej traktować jako rozwiązanie ostateczne, lecz jako podstawę do dalszych udoskonaleń. Umożliwia ona zorientowanie się w zasięgu zagadnień, które należy brać pod uwagę przy opisie systemu potrzeb.

2. Grupa potrzeb egzystencjalnych

Grupa ta obejmuje siedem kategorii warunków przetrwania.

1. Potrzeby pokarmowe. Jest to kategoria obejmująca kilkadziesiąt niezbędnych dla życia makro- i mikroskładników pokarmowych oraz pewne warunki dodatkowe, dotyczące kaloryczności, konsystencji, przyswajalności, apetyczności i częstotliwości spożywanych posiłków.

2. Potrzeby ekologiczne - to zbiór niezbędnych dla egzystencji fizycznych, chemicznych i biologicznych własności środowiska, takich jak temperatura, wilgotność, skład i ciśnienie powietrza atmosferycznego, oświetlenie i promieniowanie, dopuszczalny poziom hałasów i wibracji, zanieczyszczeń chemicznych i biologicznych bezpośredniego otoczenia etc.

3. Potrzeby rekreacyjne obejmują niezbędne dla życia i zdrowia wymagania dotyczące ilości i jakości snu, dopuszczalnych poziomów wysiłku i przeciążeń (stressów) oraz inne warunki regeneracji sił i utrzymania fizjologicznej i psychologicznej wydolności do życia i działania, związane z istnieniem naturalnych procesów zużycia i zmęczenia. Należałoby tu również dołączyć występujące niekiedy potrzeby zmiany rodzaju aktywności oraz potrzeby kompensowania niedoboru ruchu (hipokinezy), deprywacji sensorycznej, braku wrażeń i monotonii. Potrzeby takie ludzie realizują zwykle w ramach wysoce zindywidualizowanych form spędzania wolnego czasu, przez co niełatwo jest określić, o ile stanowią one warunek istotny utrzymania zdrowia fizycznego lub psychicznego, a o ile służą jedynie uzyskiwaniu przyjemności. W tej dziedzinie potrzebne są niewątpliwie intensywne badania, by dotychczasowe subiektywne oceny tych potrzeb zastąpić rzetelniejszą wiedzą o ich roli. Komplementarne dla tej kategorii są tak zwane potrzeby aktywnej rekreacji, uwzględniane w grupie potrzeb psychicznych.

4. Potrzeby zdrowotne. Należałoby tu dokonać podziału na dwie podkategorie: potrzeby higieny i profilaktyki oraz potrzeby terapii. Do pierwszej podkategorii zaliczymy potrzeby związane z wydaleniem i usuwaniem produktów rozpadu (w tym potrzeby higieny osobistej) oraz z przeciwdziałaniem lokalnym zakażeniom czy zatruciom. Jak wiadomo, poznanie i realizacja tych potrzeb przyczyniły się walcnie do potrojenia średniego okresu życia ludności, jakie nastąpiło w ostatnich stuleciach w krajach rozwiniętych. Higiena i profilaktyka to także zabiegi zmierzające do zwiększenia odporności organizmu i zapobiegania szkodliwym dla zdrowia skutkom deprywacji innych potrzeb. Potrzeby terapii natomiast to olbrzymia różnorodność specjalnych, często jedynie incydentalnych i zindywidualizowanych potrzeb związanych z likwidacją konkretnych schorzeń i usuwaniem ich skutków. Ich realizacja wymaga ingerencji w strukturę i

czynności wewnętrzne organizmu i stała się możliwa w szerokim zakresie dopiero wraz z rozwojem przyrodzownawstwa i medycyny. W sumie potrzeby zdrowotne są najbardziej złożoną i zróżnicowaną kategorią potrzeb egzystencji.

5. Potrzeby bezpieczeństwa wynikają z konieczności przeciwdziałania istniejącym lub możliwym, stałym lub losowym zagrożeniom egzystencji. Oczywiście deprywacja lub niedobór dotyczący jakiejkolwiek potrzeby egzystencjalnej stanowi również zagrożenie, zwłaszcza zaś zagrożeniem jest niedobór zdrowia. Jednak kategoria potrzeb bezpieczeństwa nie obejmuje (umownie) zagrożeń wynikających z deprywacji innych potrzeb. Jest to kategoria zbiorcza utworzona po to, aby uwzględnić wszelkie inne zagrożenia, wynikające z istnienia nieograniczonego zbioru możliwych zakłóceń. Chodzi tu przede wszystkim o zagrożenia losowe występujące w formie katastrof, klęsk żywiołowych, wypadków w domu i przy pracy, działalności przestępczej innych osób lub działań agresywnych innych grup społecznych (w tym wojen). Stan bezpieczeństwa można scharakteryzować jako niskie łączne prawdopodobieństwo wszystkich takich zdarzeń. Nie przybiera ono nigdy wartości zerowej; zaspokajanie jednak potrzeb bezpieczeństwa polega na minimalizacji tego prawdopodobieństwa. Dokonuje się tego poprzez wykonywanie czynności, powoływanie instytucji lub nabywanie przedmiotów pełniących rolę zabezpieczające i ochronne, niekiedy w sposób czynny, często zaś tylko pasywnie, jako środek mogący mieć zastosowanie w razie wystąpienia zagrożeń.

W szerokim rozumieniu stan zdrowia może być także interpretowany w kategoriach bezpieczeństwa. Proponujemy jednak podział umowny, zawierający kategorię potrzeb bezpieczeństwa. Pojęcie zdrowia w tym podziale dotyczy stanu organizmu, pojęcie bezpieczeństwa zaś - sytuacji w otoczeniu. Niezaspokojenie potrzeb bezpieczeństwa prowadzi tak czy owak do uszkodzeń zdrowia lub utraty życia, kategoria ta więc istnieje po to, by do tego nie dopuścić. Obie te kategorie obejmują warunki przeciwdziałania zakłóceniom egzystencji.

Ostatnie dwie kategorie nie dotyczą bezpośrednich potrzeb egzystencji (w ścisłym rozumieniu tego terminu), są to bowiem w gruncie rzeczy okazje, czyli sposoby (środki) realizacji bardziej bezpośrednich potrzeb

ekologicznych, higieniczno-profilaktycznych lub bezpieczeństwa. Są to jednak okazje mające charakter specyficzny. Po pierwsze, są to okazje powszechne i uniwersalne, to jest poszukiwane przez wszystkich ludzi i zaspokajające bardzo wiele potrzeb. Po wtóre, są to okazje należące, przynajmniej w naszym klimacie, do warunków niezbędnych egzystencji. Z tych to względów postanowiliśmy włączyć je do systemu opisowego jako odrębne kategorie, wprowadzając krzyżujące się przynajmniej częściowo zakresem treściowym z poprzednimi kategoriami, stanowiące jednak niewątpliwie trudne do pominięcia elementy systemu potrzeb egzystencji i będące tradycyjnie odrębnym przedmiotem studiów i analiz specjalistycznych. Są to następujące kategorie: 6 i 7.

6. Potrzeby mieszkaniowe. Kategoria ta obejmuje warunki związane z posiadaniem wydzielonego, względnie izolowanego terytorium spełniającego rolę stałego schronienia i wyposażonego w urządzenia zabezpieczające realizację niemal wszystkich potrzeb egzystencjalnych, a ponadto także wielu innych potrzeb (np. prokreacyjnych, funkcjonalnych, społecznych, psychicznych). Wielofunkcyjność mieszkania powoduje, iż niemal pełny repertuar potrzeb powinien być brany pod uwagę podczas jego projektowania. Specyfiką tej kategorii jest również to, iż jednostką, której potrzeby mieszkaniowe są określane, bywa częściej cała rodzina niż pojedyncza osoba. Podzbiorem tej kategorii są wymagania dotyczące innych pomieszczeń, będących miejscem pobytu i schronienia ludzi, nie służących jednak celom ściśle mieszkalnym. Wymagania takie są z reguły węższe i bardziej wyspecjalizowane.

7. Potrzeby odzieżowe. Kategoria ta jest nieco obszerniejsza niż wskazywałaby na to sama nazwa, w intencji bowiem obejmuje wszystko, co człowiek musi nosić na sobie, substytuując brak naturalnych organów osłaniających i ochraniających, a więc samą odzież, a także obuwie, nakrycia głowy itp. Są to w zasadzie środki (okazje) związane pierwotnie z potrzebami ekologicznymi, higieny i bezpieczeństwa, spełniające także dodatkowe wymagania, by nie krępowały swobodnej aktywności człowieka w środowisku. Wraz z rozwojem kultury odzież zaczęła jednak pełnić także inne funkcje: społeczne, prestiżowe, sygnalizacyjne (sygnalizujące np. płeć lub rolę społeczną). W związku z tym obserwujemy niejednokrotnie

maskowanie funkcji pierwotnych funkcjami wtórnymi, co może się wyrażać w wyborach preferujących walory prestiżowe lub estetyczne kosztem nawet zdrowia czy wygody. To powoduje, iż potrzeby odzieżowe, stosunkowo łatwe do określenia ze względu na ich funkcje pierwotne, w ramach funkcji wtórnych podlegają niebywalej zmienności wraz modą i zmianami gustów.

3. Grupa potrzeb prokreacji i rozwoju

Uzyskanie potomstwa i zapewnienie mu warunków wszechstronnego rozwoju jest celem, którego realizacja jest uzależniona wielostronnie od czynników społecznych i kulturowych. Dlatego w tej grupie potrzeb spotykamy się ze zmiennością i zróżnicowaniem większym niż w grupie egzystencjonalnej. Jest tu wiele elementów trudnych do kwantyfikacji, a nawet do konkretyzacji. Rzadziej będziemy mieli do czynienia z przedmiotami lub procesami o jednoznacznym przebiegu, częściej z czynnościami, które można określić jedynie poprzez cele końcowe lub częściowe, przy wielowariantowej realizacji. Niedookreślenie potrzeb prokreacyjnych i rozwojowych jest widoczne między innymi w permanentnej dyskusji wokół celów, środków i metod wychowania, toczącej się zarówno wśród laików, jak i w gronach specjalistów. Istnieje na przykład wyraźna kontrowersja między rozwojem wszechstronnym a wyspecjalizowanym. Współczesne doktryny wychowawcze postulują najczęściej rozwój wszechstronny, w życiu społecznym natomiast i działalności zawodowej istnieją nadal niezmiernie silne naciski w kierunku specjalizacji. Nie będziemy tu próbowali rozstrzygać takich dylematów; pozostawiając je specjalistom podamy jedynie, jakie kategorie potrzeb związanych z prokreacją i rozwojem powinny być uwzględniane w systemie opisującym potrzeby człowieka.

8. Potrzeby reprodukcji. Jest to zbiór wszystkich warunków niezbędnych i sprzyjających dla wydania na świat zdrowego potomstwa, począwszy od doboru rodziców do chwili urodzin. Prawie w całości jest to przedmiot zainteresowania takich wyspecjalizowanych dyscyplin, jak biologia rozwoju, genetyka, seksuologia, higiena ciąży, ginekologia. W tej kategorii należałoby również uwzględnić potrzeby seksualne w tym zakresie,

w jakim stanowią one warunek reprodukcji. Jednakże u człowieka pełnią one również inne funkcje, ponieważ w zasadzie tylko mały odsetek zachowań seksualnych służy bezpośrednio reprodukcji. Według poglądu niektórych współczesnych antropologów [161, s. 69-136] wybujały seksualizm człowieka ma jednak funkcje głównie prokreacyjne, gdyż związane z nim niezwykle silne przeżycia emocjonalne w formie miłości erotycznej stanowią zabezpieczenie trwałości związków pomiędzy rodzicami, koniecznych ze względu na przedłużony okres opieki nad potomstwem w naszym gatunku. Z drugiej jednak strony ten wybujały seksualizm zwraca się nader często ku innym partnerom, co z kolei nie sprzyja trwałości rodziny. Problem nie jest więc jednoznacznie rozwiązany, erotyka natomiast odgrywa niewątpliwie olbrzymią rolę w życiu człowieka, zwłaszcza w poszukiwaniu osobistego szczęścia. Należałoby więc przyjąć założenie o wielofunkcyjności erotyki i potrzeby z nią związane uwzględnić w kilku miejscach w systemie potrzeb:

- a) jako element potrzeb reprodukcji,
- b) jako składnik potrzeb rodzinnych, sprzyjających funkcjom prokreacyjno-opiekuńczym,
- c) jako odrębna kategoria w grupie potrzeb psychicznych, określona jako potrzeby erotyczne.

Takie właśnie rozwiązanie przyjęto w przedstawianym opisie.

9. Potrzeby opieki. Kategoria ta obejmuje (w sposób umowny, dla uporządkowania tej grupy potrzeb) zbiór zachowań ze strony rodziców lub opiekunów, zabezpieczających wszystkie potrzeby egzystencjalne rozwijającego się potomstwa. Dekompozycja tej kategorii powinna być dokonana zgodnie z podziałem samych potrzeb egzystencjalnych, z uwzględnieniem specyfiki wieku rozwojowego. Opieka obejmuje zatem karmienie i żywienie, zabezpieczenia ekologiczne, higienę i opiekę zdrowotną, czuwanie nad bezpieczeństwem etc.

10. Potrzeby dydaktyczne to z kolei zbiór zachowań (ze strony rodziców czy opiekunów) ukierunkowanych na przekazywanie potomstwu informacji oraz umiejętności niezbędnych do samodzielnego życia. Można by je podzielić na dwie podkategorie: potrzeby oświatowe, związane z przekazywaniem wiedzy, oraz potrzeby kształceniowe, czyli warunki wytwarza-

nia umiejętności. Jednakże w praktyce obie te formy uczenia są zwykle realizowane łącznie przez te same osoby lub instytucje. Każde kształcenie zawiera elementy wiedzy, każdy niemal przekaz wiedzy stwarza podstawę nowych umiejętności. Ponieważ opisywane tu kategorie potrzeb stanowią warunki zarówno prokreacji jak i rozwoju, w przypadku gdy interesują nas potrzeby rozwoju człowieka dorosłego, należałoby brać pod uwagę podkategorię potrzeb samokształcenia, która objęłaby wszystkie wymagania dotyczące dalszego rozwoju wiedzy i umiejętności dorosłych, niezależnie od tego czy polegają one na nauce własnej, czy na instruktażu prowadzonym przez innych.

Dekompozycja potrzeb dydaktycznych może być również dokonywana na podstawie całego repertuaru potrzeb, ponieważ samodzielna realizacja każdej kategorii potrzeb wymaga specyficznej wiedzy i specyficznych umiejętności. Taka analiza może być podstawą interesującej refleksji nad współczesnymi systemami i instytucjami kształcenia, ponieważ wykaże ona istnienie licznych "białych plam", całych obszarów potrzeb oświatowych lub kształceniowych, nie realizowanych przez żadne instytucje. Kładzie się np. olbrzymi nacisk na kształcenie zawodowe, podczas gdy przygotowanie do ról prokreacyjnych jest minimalne, wiedza w zakresie potrzeb zdrowotnych lub społecznych jest niewystarczająca, problemy zaś związane ze zdrowiem psychicznym człowieka w ogóle nie są przedmiotem powszechnego nauczania.

11. Potrzeby wychowawcze to z kolei zbiór czynności i warunków sprzyjających lub niezbędnych dla wykształcenia cech osobowości postaw oraz motywacji koniecznych do samodzielnego życia, do samodzielnej realizacji celów i potrzeb w sposób zgodny z wymaganiami społecznymi. Zwykle kładzie się tu nacisk na wychowanie społeczne i moralne związane z realizacją koegzystencji. Jest to słuszne o tyle, iż konfrontacja egoizmu jednostkowego z interesem zbiorowości jest punktem newralgicznym każdej społeczności, każdej organizacji. Należy jednak pamiętać, iż postulat wszechstronnego rozwoju, z którym trudno się nie zgadzać, implikuje konieczność wychowania służącego także innym celom nadrzędnym, na przykład efektywności lub szczęściu. Potrzeby wychowawcze w tym zakresie rzadko kiedy bywają realizowane, często w ogóle nie są brane pod uwagę.

W sposób analogiczny do potrzeb samokształceniowych należałoby w obrębie tej kategorii, określając warunki rozwoju człowieka dorosłego, wyróżnić podkategorię potrzeb samodoskonalenia lub samowychowania, związanych z konieczności dalszego, samodzielnego czuwania nad własnym rozwojem, rozbudową postaw i poglądów na świat oraz ze zdolnością do autoterapii zaburzeń zdrowia psychicznego, a także do korekty błędów poświadczonych w uprzednim procesie prokreacyjnym.

12. Potrzeby rodzinne to kategoria warunków dotyczących wzajemnej więzi, pomocy i opieki, organizacji i podziału ról, korzystnej atmosfery i wreszcie trwałości samej rodziny. Kategoria ta jest pod pewnym względem analogiczna do kategorii potrzeb mieszkaniowych w grupie egzystencjalnej, stanowi bowiem zbiór warunków pośrednich (okazji) dla prokreacji, na tyle jednak uniwersalnych, iż dobrze funkcjonująca rodzina jest w stanie realizować większość potrzeb prokreacyjnych. Rodzina nie jest warunkiem niezbędnym prokreacji, zarówno bowiem reprodukcja, jak opieka, kształcenie i wychowanie jest możliwe poza rodziną. Jak jednak wykazują doświadczenia, substytuty takie nie są w pełni zadowalające i można śmiało uważać rodzinę naturalną za najkorzystniejszy (najbardziej sprzyjający) sposób realizacji potrzeb prokreacyjnych. Ma ona również drugą funkcję: jest mianowicie podstawowym elementem organizacji społecznej i jednym z podstawowych sposobów zaspokajania potrzeb społecznych, w niektórych zaś kulturach pełni także rolę ekonomiczną i stanowi elementarną jednostkę kooperacji. Ze względu jednak na to, iż funkcja prokreacyjna wydaje się być pierwotna, kategoria ta została umieszczona w tej grupie potrzeb, co nie powinno powodować pomijania pozostałych funkcji rodziny.

13. Potrzeby samorealizacji - to kategoria stanowiąca jakby ukończenie warunków rozwoju, opisuje bowiem ostatecznie cele tego procesu jako wykorzystanie wszelkich możliwości tkwiących w człowieku. Niektóre współczesne teorie psychologiczne czynią nawet samorealizację głównym celem lub osią systemu motywacji człowieka /145, 201, 29, s. 552-583/. W proponowanym ujęciu nie idziemy tak daleko, uznając jednak samorealizację za istotną część zakresu jednego z celów nadrzędnych i starając się nadać jej znaczenie bardziej konkretne i operatywne. W tym celu

proponujemy potrzeby samorealizacji ujmować jako zbiór koniecznych lub pożądaných zgodności pomiędzy uzdolnieniami, zamiłowaniem, wykształceniem i pełnionymi rolami społecznymi. Jeśli zbadamy macierz relacji między wymienionymi elementami, to przekonamy się, iż zawiera ona 6 postulowanych relacji zgodności. Spełnienie każdej z nich jest niewątpliwie warunkiem pełnego wykorzystania potencjalnych możliwości człowieka. Im więcej tych zgodności, tym pełniejsza jest samorealizacja. Potrzeby samorealizacji nie są zaspokojone, jeśli człowiek np. nie uzyska wykształcenia zgodnego ze swymi uzdolnieniami, jeśli nie lubi swej pracy lub jeśli jest zatrudniony niezgodnie z wykształceniem. Warto podkreślić, iż kategoria potrzeb samorealizacji stanowi "pomost" łączący grupę potrzeb rozwoju i potrzeb funkcjonalnych, ponieważ kategoria ta może być z równym powodzeniem uważana za zbiór warunków efektywności.

W procesie prokreacji i rozwoju mogą, tak jak w procesie egzystencji, występować zakłócenia i zagrożenia, zachodzi zatem konieczność korekcji i przeciwdziałania im. Mając tę świadomość, nie tworzymy jednak odrębnej kategorii potrzeb analogicznych potrzebom zdrowotnym i bezpieczeństwa, gdyż w tym wypadku byłaby to kategoria nieco sztuczna, której nie odpowiadają żadne wyspecjalizowane dyscypliny czy instytucje. Zaburzenia reprodukcji, opieki, kształcenia czy wychowania są korygowane w ramach działalności związanej z realizacją tych właśnie elementów procesu prokreacyjnego. Gdyby istniało ogólne pojęcie "profilaktyka i terapia zaburzeń rozwoju", mogłoby ono być przesłanką wyodrębnienia odpowiedniej kategorii potrzeb. W obecnej sytuacji, podkreślając istnienie takich potrzeb, godzimy się na ich "rozparcelowanie" między poszczególne kategorie prokreacyjne, postulując, aby w trakcie dekompozycji zostały one uwzględnione.

4. Grupa potrzeb funkcjonalnych

Realizacja celów nadrzędnych i zaspokajanie potrzeb wymaga od człowieka niemal nieustannej aktywności. Wraz z rozwojem cywilizacji występują charakterystyczne zmiany form i kierunków tej aktywności. Z jednej strony udział jednostki w realizacji coraz większej ilości potrzeb sprowa-

dza ją do roli konsumenta, podczas gdy człowiek pierwotny był także dość uniwersalnym producentem. Z drugiej jednak strony tempo rozwoju narzuca coraz większe wymagania, jeśli idzie o efektywność jednostki w czynnościach wyspecjalizowanych, wyznaczonych społecznym podziałem pracy. Wzrasta też ilość potrzeb wtórnych oraz różnorodność czynności, jakie w życiu codziennym wykonuje człowiek żyjący w środowisku zurbanizowanym, nasyconym wytworami techniki, wymagającymi umiejętności obsługi, które w dodatku ulegają szybkim zmianom i nieustannemu doskonaleniu. Rozwój cywilizacji nie doprowadził więc, jak na razie, do dezaktywizacji człowieka, zmniejszył jedynie udział wysiłku fizycznego w ogólnej aktywności i ukierunkował rozwój na daleko idącą specjalizację zawodową. Nacisk cywilizacji wydaje się postulować: maksymalną efektywność zawodową i "minimalnie wystarczającą" efektywność we wszystkich innych dziedzinach, chociaż doktryny wychowawcze głoszą odmienny program, program efektywności wszechstronnej. Cel nadrzędny, określony skrótowo jako "efektywność", dopuszcza, jak wszystkie cele, wielowariantowość treści, wyodrębnienie kategorii pogrzb funkcjonalnych nie wymaga więc rozstrzygnięć dotyczących powyższego problemu. Efektywność jest tu rozumiana jako skuteczna aktywność lub po prostu skuteczność w realizacji dowolnych celów; pod mianem potrzeb funkcjonalnych rozumiemy zaś najogólniejsze warunki tej skuteczności.

Jest oczywiste, iż efektywność człowieka zależy od realizacji wszystkich pozostałych celów nadrzędnych, co staraliśmy się wykazać w rozdziale poprzednim. Mówiąc o potrzebach funkcjonalnych mamy jednak na myśli specyficzne warunki efektywności, które należałoby analizować co najmniej w następujących ośmiu kategoriach.

14. Potrzeby informacyjne (poznawcze) dotyczą uzyskiwania, przechowywania i wykorzystywania informacji niezbędnych do realizacji każdego celu, każdej potrzeby. Chociaż jest to kategoria niezmiennie ogólna, treść zapotrzebowań informacyjnych człowieka jest zarówno skrajnie różnicowana, jak i w praktyce bardzo konkretna. Dlatego skuteczne zaspokajanie tych potrzeb wymaga tworzenia niezmiennie bogatych zasobów informacji z zabezpieczeniem łatwego dostępu oraz przepływu. Dopiero rozwój nowoczesnych technologii i usług informatycznych doprowadzi zapewne do skoku jakościowego w tym zakresie.

15. Potrzeby sprawnościowe (prakseologiczne) obejmują zbiór umiejętności, technik i metod działania, dotyczący zarówno ogólnych zasad, jak i bardzo szczegółowych sprawności procedur, algorytmów czy heurystyk. Jest to rezultat wyuczenia i wyćwiczenia, obejmujący setki, jeśli nie tysiące potrzebnych człowiekowi sprawności. Istnieją sprawności powszechne, niezbędne wszystkim ludziom, sprawności związane z egzystencją w określonej kulturze oraz sprawności specjalistyczne, wynikające z potrzeb zawodowych. Te ostatnie mogą być określone jedynie w ramach bardzo szczegółowej analizy.

16. Potrzeby instrumentalne dotyczą wszelkiego rodzaju narzędzi urządzeń i instrumentów potrzebnych lub niezbędnych dla skutecznej działalności człowieka. Podobnie jak inne - jest to kategoria obejmująca olbrzymią różnorodność elementów. Jest ona ściśle związana z kategorią poprzednią, ponieważ w zasadzie każdemu narzędziu odpowiada sprawność w zakresie posługiwania się nim, która musi być opanowana przez trening. Większość potrzeb instrumentalnych jest związana z pracą, przekształcaniem środowiska i wytwarzaniem okazji zaspokajających inne potrzeby. Istnieją też jednak narzędzia związane z obroną, terapią, komunikacją i wieloma innymi kategoriami potrzeb, dlatego dekompozycja potrzeb instrumentalnych może być również dokonywana na podstawie całego ich repertuaru.

17. Potrzeby lokomocyjne - to wszelkie warunki aktywności związane z koniecznym przemieszczaniem się w przestrzeni ze względu na rozmieszczenie siedzib, miejsc zatrudnienia lub miejsc realizacji różnych potrzeb. Aktywność organizmów jest ściśle i w sposób wielostronny uwiązana z ich zdolnościami lokomocyjnymi. Jej efektywność wzrasta wraz z rozwojem środków lokomocji, zwiększając nie tylko zasięg działania i dostępność różnych okazji, lecz także oszczędzając czas i koszty związane z realizacją potrzeb. Postęp cywilizacji doprowadził do szczególnie efektywnych osiągnięć w tej właśnie dziedzinie.

18. Potrzeby swobody - to kategoria bardzo ogólna i bardzo uniwersalna, dotycząca wielu czynności i realizacji wszystkich bez mała potrzeb, jednak niełatwa do określenia. Ogólnie mówiąc, wynika ona z faktu, iż człowiek niemal zawsze działa w warunkach niepewności; realizacja zatem dowolnego celu, aby była skuteczna, musi pozostawiać możliwości

wyboru w zakresie sposobu, miejsca lub czasu działania, aby dostosować to działanie do okoliczności. Również zmienność, zróżnicowanie i indywidualizacja potrzeb stwarza konieczność pozostawienia ludziom swobody w zakresie ich konkretyzacji i sposobów zaspokajania. Ta właśnie okoliczność sprawia, iż określenie potrzeb w skali społecznej może być doprowadzone jedynie do pewnego poziomu konkretyzacji, z pozostawieniem znacznych marginesów swobody i obszernych pól wyboru [253], ponieważ nie sposób z góry przewidzieć lub opisać wszystkich konkretnych zapotrzebowań konkretnych ludzi. Przekroczenie tej zasady doprowadziłoby do szkodliwego uniformizmu hamującego rozwój, zmniejszającego efektywność, satysfakcję z życia i wręcz uniemożliwiającego zaspokojenie wielu indywidualnych potrzeb wtedy i w taki sposób, który człowiekowi najbardziej odpowiada. Istniejąca w tym zakresie praktyka społeczna uderza niekiedy rażącymi dysproporcjami, stwarza się na przykład w sprawach mało istotnych (jak deseń tkaniny ubraniowej lub gatunek trunków) olbrzymie pola wyboru, gdy tymczasem w sprawach ważnych, jak wybór lekarza, szkoły, miejsca zatrudnienia - jednostka staje często wobec braku alternatyw i w konsekwencji nie jest w stanie zaspokoić istotnych potrzeb. Istnieje odzworowanie psychiczne potrzeb swobody w postaci bardzo silnie niekiedy odczuwanej subiektywnej potrzeby wolności. Zwłaszcza intensywnie jest odczuwana frustracja tej potrzeby spowodowana przez innych ludzi lub inne grupy społeczne, ograniczenie wolności należy zaś do tradycyjnego arsenału podstawowych kar i sankcji. Wolność należy także do repertuaru najwyżej cenionych wartości ogólnoludzkich. Mówiąc o kategorii potrzeb swobody pragniemy jednak zwrócić uwagę na to, iż owe elementy ze świata potrzeb subiektywnych i ze świata wartości mają podstawę w istnieniu obiektywnych potrzeb swobody, warunkujących skuteczne zaspokajanie wszystkich niemal potrzeb, rozwój i przede wszystkim efektywność człowieka. Swoboda nie jest więc luksusem, na który możemy pozwolić w pewnych optymalnych układach społecznych, lecz koniecznością, bez której nie da się zrealizować większości celów. Tak jak informacja czy sprawności, swoboda odnosi się do wszystkich kategorii potrzeb. Została uwzględniona w grupie potrzeb funkcjonalnych, ponieważ najsilniej wiąże się

z aktywnością i możliwościami skutecznego działania, ono zaś warunkuje realizację wszystkich celów i potrzeb.

19. Potrzeby innowacji - to kategoria uwzględniająca fakt, iż wobec zmienności świata, w którym żyjemy, nas samych i naszych potrzeb konieczne jest dla skuteczności działania-nieustanne reagowanie na te zmiany i wprowadzanie udoskonaleń systemów okazji, środków, metod oraz sposobów działania i systemu wiedzy, inaczej mówiąc - efektywność człowieka wymaga nieustannego rozwoju. Wszystko co osiągamy w zakresie potrzeb funkcjonalnych: wiedza, sprawności, instrumenty - ulega z czasem dezaktualizacji, dlatego potrzeby innowacji mają charakter pragmatyczny. Ale prawdopodobnie w naturze człowieka leży również ciągle poszukiwanie nowej wiedzy, nowych technologii i nowych okazji. Jest to siła napędowa rozwoju i twórczości; w ten właśnie sposób człowiek wytwarza nowe możliwości, często zanim jeszcze zaspokoilił dawne potrzeby. Nie tylko człowiek, cała natura nieustannie eksperymentuje, tworząc innowacje, i dzięki temu jest możliwa ewolucja. Jest to ważki argument na rzecz tezy, iż potrzeby innowacji mają charakter obiektywny, a nie są jedynie fenomenem niespokojnego ducha ludzkiego.

20. Potrzeby napędowe. Kategoria ta obejmuje zbiór wewnętrznych warunków zabezpieczających energię i trwałość działania i dotyczy procesów neurofizjologicznych i psychicznych. Na poziomie neurofizjologicznym warunki te dotyczą przede wszystkim stopnia aktywacji systemu nerwowego /46, 129/. Odkrycie roli układu siatkowatego /204, 135/ pozwoliło zrozumieć, że układ ten reguluje poziom pobudliwości neuronów w sposób globalny oraz wybiórczy, decydując nie tylko o stanach snu i czuwania, lecz także o poziomie aktywacji i ogólnej mobilizacji organizmu, w zależności od potrzeb sytuacyjnych, rodzaju działania, stanu ustroju, procesów endokrymalnych. Niedobór aktywacji, mający podłoże endykronalne lub wynikający ze zmęczenia czy procesów patologicznych (np. hipoglikemia, hipotensja) drastycznie obniża aktywność zewnętrzną człowieka i wpływa na wszelkie procesy motywacyjne. Psychiczny aspekt potrzeb napędowych wiąże się z treścią procesów motywacyjnych, które z kolei, zgodnie z prezentowaną tu koncepcją, stanowią odwzorowania wszelkich potrzeb na

poziomie psychoorganizacji, tworząc grupę tak zwanych potrzeb subiektywnych. Potrzeby te pełnią podwójną rolę w systemie: z jednej strony są warunkami celu nazwanego trwałym zadowoleniem z życia, z drugiej zaś strony wchodzi w skład opisywanej tu kategorii potrzeb napędowych, jako warunki efektywności działania ukierunkowanego na konkretne cele. Innymi słowy możemy powiedzieć, iż potrzeba subiektywna (pragnienie) jest jednocześnie obiektywną potrzebą napędową o tyle, o ile istotnie warunkuje efektywność działania ukierunkowanego na zaspokojenie potrzeby, której jest odwzorowaniem. Przykładowo: jeśli apetyt istotnie warunkuje zaspokojenie potrzeb pokarmowych, to można go uważać za obiektywną potrzebę napędową.

Do potrzeb napędowych należałoby również zaliczyć warunki wdrażania decyzji podejmowanych na poziomie racjonalnym, a więc mechanizmy i procesy wolicjonalne (o których będzie mowa w rozdz. VII).

5. Grupa potrzeb społecznych

Jest to grupa sprawiająca najwięcej kłopotów przy kategoryzacji, częściowo dlatego, iż sam cel koegzystencji niełatwo jest sformułować w sposób zadowalający. W poprzednich wersjach [96, 95] kategoryzacja tej grupy potrzeb była nieustannie modyfikowana, a obecnie prezentowany wariant jest uproszczony w stosunku do poprzedniego, autor nie ma jednak przekonania, iż jest on w pełni adekwatny. Przedstawiamy go jednak, aby przynajmniej zorientować Czytelnika w zakresie uwarunkowań, które wchodzi tu w rachubę. W wariantcie tym pominięto (w porównaniu z poprzednim) uwarunkowania organizacji grupowej, będące potrzebami wyraźnie wyższego poziomu (społecznego), z wyjątkiem tych, które bezpośrednio dotyczą jednostek. Wprowadzono też inne modyfikacje.

Jeżeli cel koegzystencji określimy jako "korzystne współzycie i skuteczne współdziałanie z innymi", to odnoszące się do jednostki warunki osiągania tego celu można najogólniej podzielić na trzy podgrupy:

- a) ogólne warunki współzycia i współdziałania,
- b) warunki, jakie powinna spełniać jednostka, aby być akceptowanym członkiem zbiorowości i korzystać ze społecznie wytwarzanych systemów okazji,

c) warunki, jakie powinna zabezpieczyć grupa społeczna, aby koegzystencja z nią była dla jednostki istotnie korzystna.

Pewne zdziwienie może budzić podgrupa (b). Istniejące w literaturze wykazy potrzeb społecznych człowieka na ogół nie wymieniają takich elementów. Poza tym z pojęciem potrzeby kojarzy się nam raczej to, co człowiek otrzymuje lub zdobywa, nie zaś to, co stanowi przedmiot wymagań w stosunku do niego. Krótka refleksja pozwala jednak stwierdzić, iż wszystkie potrzeby mogą być z pewnego punktu widzenia traktowane jako wymagania. Organizm wymaga dostarczenia mu pokarmu, działanie wymaga sprawności, grupa, z którą zamierzamy współżyć, wymaga przestrzegania jej norm. Nie ma więc tu sprzeczności logicznej ani użycia pojęcia potrzeby w jakimś nowym, odmiennym rozumieniu. Wątpliwość wynika zaś stąd, iż potrzeby egzystencji są na ogół dobrze internalizowane i uznajemy je za własne, potrzeby społeczne zaś, a zwłaszcza te, które należą do podgrupy (b) nie zawsze bywają internalizowane i uznajemy je za "narzucone". Jeżeli jednak w procesie wychowania nastąpiła skuteczna socjalizacja i internalizacja wymagań społecznych, to jednostka wymagania te traktuje jako własne wewnętrzne potrzeby. Różnica dotyczy więc psychicznych (motywacyjnych) odwzorowań, natomiast i jedne i drugie wymagania są niewątpliwie potrzebami w sensie obiektywnym, warunkują bowiem realizację określonych celów nadrzędnych.

W podgrupie (a) wyodrębnimy następujące kategorie potrzeb:

21. Potrzeby przynależności. Aby jakakolwiek koegzystencja była możliwa, człowiek musi być członkiem zbiorowości, musi należeć do jakiejś grupy społecznej. Zwykle należy do wielu grup, spośród których wyróżniają się trzy formy podstawowe, mianowicie: przynależność rodzinna, przynależność pracownicza oraz przynależność obywatelska, oznaczająca członkostwo w makrosystemie społecznym typu państwo lub naród. Istnieje wiele innych form przynależności mniej lub bardziej istotnych; grupy przynależności mogą być niewielkie lub bardzo duże, formalne lub nieformalne, trwałe lub incydentalne. Dlatego mówimy o kategorii potrzeb przynależności, a nie o jednej potrzebie.

22. Potrzeby łączności dotyczą koniecznego istnienia metod i środków przekazywania informacji pomiędzy jednostką i grupą, pomiędzy posz-

czególnymi członkami grupy. Do tej kategorii należą wszystkie potrzeby związane z istnieniem i funkcjonowaniem języka naturalnego i innych form porozumienia się, łącznie z nowoczesnymi, technicznymi środkami łączności. Łączność jest warunkiem współżycia, a przede wszystkim współdziałania i nie ulega wątpliwości, iż wynalezienie środków zaspokajania tych właśnie potrzeb było jednym z najważniejszych zdarzeń w antropogenezie, tak jak opanowanie mowy jest kluczowym elementem rozwoju osobniczego człowieka.

23. Potrzeby organizacji - jest to ogół warunków sprawnego współdziałania w grupie, w takim zakresie, w jakim warunki te bezpośrednio dotyczą potrzeb, celów i działań jednostki. Obejmuje to między innymi integrację (uzgodnienie) celów, wyznaczenie jednostce ról zgodnych z jej możliwościami, zapewnienie środków do ich wykonywania i sprawnej kooperacji, a najogólniej podział ról, koordynację i sprawne zarządzanie, a także sprawną dystrybucję i łatwy dostęp do okazji wytwarzanych w grupie. Kategoria ta stanowi poniekąd "projekcję jednostkową" potrzeb wyższego poziomu, poziomu zbiorowości zorganizowanej, gdzie stanowią one znacznie bardziej rozbudowaną dziedzinę wymagań. Nie sposób jednak pominąć te potrzeby w odniesieniu do jednostki, ponieważ niedobór organizacji odczuwa ona bezpośrednio i namacalnie (jako skutek źle funkcjonujących instytucji) w postaci np. niepotrzebnej straty czasu, wysiłku lub zdrowia. Elementy zorganizowania są już konieczne w mikrogrupach, takich jak rodzina lub nawet grupa towarzysko-zabawowa, dlatego możemy śmiało twierdzić, że potrzeby te dotyczą nie tylko całych grup, lecz również bezpośrednio jednostek.

24. Potrzeby więzi emocjonalnej - jest to kategoria warunków sprzyjających, a niekiedy koniecznych dla skutecznego współżycia i współdziałania, dotycząca jednak zjawisk psychicznych, sfery wzajemnych postaw i motywacji. Obejmuje ona takie elementy jak: subiektywna identyfikacja z grupą, wzajemna życzliwość, przywiązanie do wspólnych tradycji i form kulturowych. Silna więź emocjonalna może wytworzyć się w każdej grupie przynależności, w rodzinie, zespole pracowniczym, grupie koleżeńskiej, czy wreszcie w grupie narodowej. Istnienie takiej więzi zwiększa wydajność atrakcyjność grupy dla jej członków i ma najwyraźniej wysoką wartość gratyfikującą, jest cenione i poszukiwane, skłania też członków grupy do

zachowań prospołecznych i do ofiarności na rzecz ogółu. Nie ulega więc chyba wątpliwości, iż wytworzenie takiej więzi należy do ważnych potrzeb społecznych, zarówno dla jednostki jak i dla zbiorowości.

Podgrupa (b) obejmuje trzy kategorie potrzeb:

25. Potrzeby konformizmu. Nazwa ta (niezupełnie zgodna z rozpowszechnionym w socjologii rozumieniem pojęcia konformizmu) w sposób lapidarny określa ważną grupę potrzeb społecznych, Są to potrzeby podporządkowania się normom ustalonym w danej zbiorowości, stanowiące istotny składnik wymagań stawianych jednostce, która chce współżyć z tą zbiorowością. Istnienie norm jest prawdopodobnie koniecznością jakiegokolwiek życia zbiorowego, aczkolwiek treść konkretnych norm może być niekiedy sprzeczna z potrzebami zbiorowości lub nawet ze zdrowym rozsądkiem. Normy można najogólniej podzielić na: prawne, moralne i obyczajowe (zwyczajowe). Mogą one, lecz nie muszą być internalizowane w osobowości jednostek. Ich przestrzeganie jest bezspornym warunkiem koegzystencji, aczkolwiek sankcje w wypadku łamania norm mogą być bardzo różne, od żadnych do najcięższych w postaci wykluczenia ze zbiorowości lub pozbawienia życia. Tolerancja nieprzestrzegania norm może także różnicować społeczeństwa [187], np. we współczesnych społeczeństwach rozwiniętych i "otwartych" toleruje się pewien nonkonformizm, dotyczący jednak najczęściej jedynie norm zwyczajowych.

26. Potrzeby uspołecznienia obejmują inną grupę wymagań będących warunkami sprzyjającymi, a niekiedy niezbędnymi koegzystencji, przy czym głównie idzie tu o motywacyjne cechy jednostki, takie jak: akceptacja celów grupowych, internalizacja norm społecznych, gotowość do działań prospołecznych (na rzecz grupy) oraz altruistycznych (na rzecz innych osób) poparta emocjonalnym zaangażowaniem w sprawy grupy i innych ludzi etc. Są to bez wyjątku wysoko aprobowane społecznie postawy, będące celem zabiegów wychowawczych w większości kultur; ich pragmatyczna użyteczność dla jednostki jest jednak funkcją stopnia uspołecznienia pozostałych członków grupy. W grupie złożonej z osobników nieuspołeczniionych, w której przeważa konkurencja nad kooperacją, jednostka wysoce zsocjalizowana może być przedmiotem eksploatacji.

27. **Potrzeby społecznej użyteczności.** Jest to grupa wymagań związanych z istnieniem społecznego podziału pracy i ról oraz faktu, iż koegzystencja oznacza m.in. współprzyczynianie się członków grupy do powodzenia ((zaspokajania potrzeb) całości. Spośród licznych ról można wyodrębnić jako najpowszechniejsze: role rodzicielskie (opiekuncze), pracownicze i obywatelskie. W społeczeństwach dążących do ustanowienia sprawiedliwości społecznej dostęp do systemów okazji jest uwarunkowany pełnieniem ról (czyli wykonywaniem pracy społecznie użytecznej). Dlatego praca ludzka (zatrudnienie) realizuje potrzeby należące co najmniej do trzech kategorii: przynależności, społecznego pożytku oraz gratyfikacji (zob. niżej). Podobnie jak inne potrzeby społeczne, tak i te mogą być lepiej lub gorzej internalizowane, to znaczy iż są jednostki, które w ogóle nie odczuwają subiektywnie potrzeb użyteczności społecznej oraz takie, dla których jest to najważniejsza sprawa w życiu.

W podgrupie (c) wyróżniamy następujące kategorie potrzeb:

28. **Potrzeby społecznej gratyfikacji.** Przez gratyfikacje społeczne rozumiemy tu szeroko, a zarazem konkretnie wszelkie formy dostępu do społecznie wytwarzanych okazji, takie np. zarobki i wszelkiego rodzaju dochody pieniężne, uprawnienia (dotyczące np. korzystania z publicznych usług) lub bezpośrednia pomoc ze strony innych osób lub instytucji w zakresie potrzeb, których jednostka nie jest w stanie sama zaspokoić. Człowiek, który jest społecznie użyteczny, ale nie uzyskuje gratyfikacji, jest przedmiotem eksploatacji. W przypadku braku lub niedoboru gratyfikacji koegzystencja z grupą traci sens dla jednostek, zmuszając je do ucieczki lub walki.

29. **Potrzeby społecznej akceptacji.** Jest to w istocie forma gratyfikacji. Została jednak wydzielona, dotyczy bowiem sfery psychicznej, a nie przedmiotowej czy usługowej, dotyczy postaw i stosunku innych członków grupy do jednostki. Można mówić, jak się zdaje, o dwóch podstawowych formach społecznej akceptacji. Pierwsza z nich może być scharakteryzowana takimi pojęciami, jak: aprobata, uznanie, szacunek, prestiż lub sława (forma hiperakceptacji), ma więc charakter oceniający, druga zaś jest stosunkiem emocjonalnym, obejmującym takie pojęcia, jak: życzliwość, przyjaźń, oddanie, miłość. Prawdopodobnie najważniejszą fun-

kcją akceptacji jest poczucie bezpieczeństwa, jakie daje ona jednostce, dlatego jest to zarazem bardzo silna potrzeba psychiczna, co oznacza, iż potrzeba akceptacji jest zwykle w pełni internalizowana. Od dawien dawna ludzie zabiegali o akceptację i miłość innych; dla rozwoju dziecka jest to warunek niezbędny, dla osobników dorosłych niezaspokojenie tych potrzeb stanowi jedną z najsilniejszych kar. Wszystko to wskazuje, iż potrzeby akceptacji mają podłoże obiektywne, które zapewne sprowadza się do tego, iż człowiek współczesny nie ma szans przeżycia i zaspokojenia swych potrzeb poza grupą. Akceptacja zaś zabezpiecza jego przynależność społeczną i stwarza pewność, iż nie zostanie on pozostawiony sobie samemu. Kategoria potrzeb społecznej akceptacji częściowo krzyżuje się z kategorią potrzeb więzi emocjonalnej. Różnica polega na tym, iż pierwsza dotyczy ściśle jednostki, druga zaś układu wzajemnych ustosunkowań w grupie, do której jednostka należy.

30. Potrzeby współuczestnictwa. Przez tę nazwę rozumiemy współuczestnictwo w decydowaniu o sprawach zbiorowości. Przekładając to na język konkretny, realizacja tych potrzeb oznacza m.in. prawo zabierania głosu w sprawach publicznych, współudział w kolegiальnym zarządzaniu, w samorządach, w wyborze społecznych celów, prawa wyborcze i polityczne. Zakres i treść tych potrzeb jest skomplikowanym zagadnieniem specjalistycznym, samo natomiast ich uzasadnienie jako potrzeb obiektywnych jest stosunkowo proste. Niespełnienie tych warunków oznacza (w sposób konieczny) dla jednostki zepchnięcie jej do roli przedmiotu sterowanego, poddanego obcej dominacji, w skali społecznej musi to oznaczać dyktat jakiejś elity nad zbiorowością. W żadnym razie sytuacja taka nie może być korzystną formą współżycia, jest więc zasadniczo sprzeczna z celem koegzystencji.

31. Potrzeby ochrony i autonomii jednostki. Jest to kategoria zbiorcza, dotycząca zabezpieczeń jednostki żyjącej w społeczeństwie przed skutkami różnych niekorzystnych dla niej zdarzeń, a także przed negatywnymi skutkami samej koegzystencji.

Mówiąc o ochronie mamy na myśli takie zabezpieczenia, jak gwarancja środków do życia w razie choroby, kalectwa lub starości, gwarancja pomocy w wypadkach losowych (klęski żywiołowe, katastrofy), gwa-

rancję prawa do pracy, ogólną ochronę prawną, zabezpieczenia przed samowolą innych jednostek, urzędów lub władz etc.

Mówiąc natomiast o autonomii jednostki mamy na myśli bardziej ogólny i mniej sprecyzowany, choć niemniej ważny aspekt praw człowieka. Nawet dla jednostki najbardziej zsocjalizowanej istnieją granice podporządkowania się innym i zbiorowości, które nie powinny być przekraczane, jeśli jednostka ma zachować swą indywidualność, efektywność, możliwości rozwojowe i szanse zadowolenia z życia w konkretnej zbiorowości. Prawa jednostki objęte potrzebą autonomii dotyczą takich spraw, jak: wolność osobista w zakresie wyboru celów, grup przynależności czy poglądów, prawo posiadania "strefy prywatności", prawo obrony godności ludzkiej i prawo do samoobrony w razie naruszenia wymienionych uprawnień. Jeśli uznajemy, iż narody mają prawo do suwerenności, to analogiczne prawa należałoby przyznać jednostkom; kontrowersje mogą natomiast dotyczyć zakresu owej suwerenności. Uzasadnienie potrzeb tej kategorii łatwiej być może znaleźć na gruncie filozofii, etyki, aksjologii, nie jest jednak pozbawione sensu poszukiwanie innych uzasadnień, właśnie na gruncie teorii potrzeb. Można by zapewne wykazać, iż pełna samorealizacja jednostki, leżąca zarówno w jej własnym, jak i społecznym interesie, nie da się osiągnąć bez zabezpieczenia autonomii, o jakiej tu mowa.

Potrzeby ochrony i autonomii zamykają listę warunków, jakie powinna zabezpieczać zbiorowość by należące do niej jednostki mogły istotnie realizować swe podstawowe cele.

6. Grupa potrzeb psychicznych

Warunki "trwałego zadowolenia z całokształtu życia" (tak został określony szósty naturalny cel nadrzędny) można, jak się zdaje, również rozpatrywać w trzech podgrupach:

(1) Pierwsza podgrupa obejmuje realizację pragnień związanych z zaspokojeniem wszystkich poprzednio wymienionych kategorii potrzeb, o ile oczywiście potrzeby te znajdują odzworowania w systemie motywacji człowieka. Uważamy zatem (co jest stwierdzeniem trywialnym i na tyle oczywistym, iż nie wymaga chyba osobnego dowodu), że warunkiem zadowole-

nia z życia jest zaspokojenie potrzeb egzystencjalnych, prokreacyjnych, funkcjonalnych, rozwojowych lub społecznych, aczkolwiek u różnych ludzi szczęście osobiste może w różnym stopniu zależeć od realizacji tych potrzeb - co jest problemem odrębnym. Większość potrzeb "odwzorowanych" odgrywa rolę podwójną w życiu człowieka: są elementami zbioru warunków trwałego zadowolenia z życia oraz pełnią rolę napędową i aktywizującą w czynnościach ukierunkowanych na realizację oryginalnych, obiektywnych potrzeb. Potrzebom tej grupy, dla odróżnienia od innych, będziemy nadawać miano potrzeb subiektywnych:

(2) Potrzeby, które można by nazwać warunkami efektywnego funkcjonowania osobowości człowieka lub warunkami zdrowia psychicznego;

(3) Pozostałe warunki zadowolenia z życia, które ze względu na treść należących tu kategorii można by nazwać szeroko rozumianymi potrzebami kulturalnymi. Stanowią one rezultat inwencji twórczej człowieka w wynajdywaniu nowych źródeł satysfakcji, które nie tylko nie wchodzą w kolizję z innymi potrzebami, ale sprzyjają wszechstronnemu rozwojowi, rekreacji i więzi grupowej, mogą ponadto kompensować niedobory innych źródeł zadowolenia i są w pełnym tego słowa znaczeniu wytworem kultury ludzkiej.

Kategoryzacja potrzeb podgrupy (1) może być mniej lub bardziej szczegółowa, jej podstawą zaś tak czy owak będzie kategoryzacja całego systemu potrzeb. Przyjmijmy tu za podstawę podział potrzeb na grupy związane z poszczególnymi celami nadrzędnymi, rozdziałając jedynie potrzeby prokreacji i rozwoju, które uprzednio zostały opisane łącznie, by nie powtarzać się w tekście (ponieważ częściowo pokrywają się w treści). Są to natomiast, jak podkreślano, odrębne potrzeby, tak więc możemy wymienić:

32. Subiektywne potrzeby egzystencji.
33. Subiektywne potrzeby prokreacyjne.
34. Subiektywne potrzeby rozwoju.
35. Subiektywne potrzeby funkcjonalne.
36. Subiektywne potrzeby społeczne.

Kategorii tych nie omawiamy bardziej szczegółowo, ponieważ ich treść wydaje się jasna w świetle poprzednich opisów, ustalenie natomiast czy i o ile poszczególnym potrzebom (oryginalnym) odpowiadają subiek-

tywne odwzorowania, wymaga i tak odrębnych, szczegółowych badań i analiz, które nie są przedmiotem tej pracy.

Z kolei kategoryzacja podgrupy (2) wymagałaby przyjęcia określonej teorii osobowości oraz teorii zdrowia psychicznego. We współczesnej psychologii obie one są jeszcze raczej przedmiotem dyskusji i różnorodnych koncepcji niż dostatecznie pewnych lub chociażby posiadających powszechną zgodę ustaleń. Dlatego pozostawimy ten problem otwartym dla dalszych opracowań specjalistycznych i wyróżnimy tu jedną tylko kategorię:

37. Potrzeby organizacji osobowości (potrzeby psychoorganizacji). Wymienimy przykładowo, jakiego rodzaju warunki należałoby rozważać w ramach tej kategorii. Istnieje zapewne potrzeba konsonansu motywacyjnego, tj. zgodności subiektywnych pragnień z obiektywnymi potrzebami oraz potrzeba integracji motywacyjnej, przez co rozumiem usuwanie kolizji w samym systemie motywacji. Dalej można mówić o potrzebach sterowania racjonalnego i kontroli emocji, o potrzebie istnienia mechanizmów obronnych i autoterapii. Do tej kategorii należą także potrzeby sensu życia, na które stosunkowo niedawno zwrócono uwagę w psychologii [175], wiążące się z koniecznością posiadania sprecyzowanych, świadomych celów, ideałów lub hierarchii wartości. Tutaj też z pewnością należałyby potrzeby konsonansu poznawczego, tj. usuwania sprzeczności przekonań (dysonansów poznawczych). Również w tej kategorii powinna się znaleźć silnie podkreślana przez psychologię potrzeba samoakceptacji lub poczucia własnej wartości oraz potrzeba samokrytycyzmu. W sumie jest to bardzo doniosła kategoria potrzeb, kluczowa dla zdrowia psychicznego jednostki, a tym samym dla jej efektywności, rozwoju oraz użyteczności społecznej.

W podgrupie (3) należałoby uwzględnić co najmniej następujące kategorie:

38. Potrzeby erotyczne. W tej postaci, w jakiej występują one u człowieka współczesnego, można je uważać za przetworzoną kulturowo, pochodną odwzorowań potrzeb reprodukcji (seksualnych), akceptacji (emocjonalnej) wraz ze składową potrzeb estetycznych, ludycznych i samopotwierdzenia. Potrzeby te w naszej kulturze funkcjonują w sposób na tyle autonomiczny w stosunku do pierwotnej funkcji reprodukcyjnej i odgrywają w życiu człowieka rolę na tyle ważną, zwłaszcza współdecydując

o jego szczęściu osobistym, iż należy wyodrębnić je w osobną kategorię. Zaliczenie ich do potrzeb kulturalnych może budzić wątpliwości, ale przynajmniej dwa względy przemawiają za tym. Istnieje sprzężenie wzajemne między kulturą i erotyką. Po pierwsze, treść tych potrzeb, tak jak je współcześnie odczuwamy, a więc z całą obudową emocjonalną i estetyczną - jest zdeterminowana kulturowo; na ich rozwój istotny wpływ wywierają wzroce kulturowe podawane przez literaturę, plastykę, film. Zachowania erotyczne w pełni satysfakcjonujące partnerów są swego rodzaju sztuką i wymagają od jednostki niemałej kultury osobistej i wrażliwości interpersonalnej. Po wtóre, erotyka ma niemały wpływ na rozwój samej kultury, a zwłaszcza sztuki, która jest nią nasycona w wielkim stopniu. Zaliczenie erotyki do dziedziny kultury wydaje się nie tylko uzasadnione, ale i pożądane ze względu na potrzebę podnoszenia kultury erotycznej społeczeństwa.

39. Potrzeby recepcji kultury. Kategoria ta obejmuje potrzeby zaspokajane przez odbiór wytworów kultury, a zwłaszcza sztuki, a więc poprzez literaturę, teatr, kino, telewizję, plastykę, muzykę etc., a ponadto przez recepcję dzieł o przewadze treści poznawczych nad artystycznymi (pamiętniki, literatura faktu, literatura naukowa etc.), wykorzystywanych w celach raczej rozwojowych i rekreacyjnych niż utylitarnych.

40. Potrzeby estetyczne - to kategoria częściowo komplementarna do poprzedniej (ponieważ recepcja kultury zaspokaja również potrzeby estetyczne), ale o tyle szersza, iż obejmuje realizację upodobań estetycznych człowieka dotyczących całego otoczenia, a więc estetykę własnego wyglądu, ubioru, mieszkań, osiedli, miejsc pobytu, przedmiotów codziennego użytku oraz potrzeby estetyczne zaspokajane przez kontakt z przyrodą. Mówiąc inaczej - są to potrzeby kontaktu z pięknem w każdej jego postaci.

41. Potrzeby aktywnej rekreacji. Jest to bardzo obszerna kategoria potrzeb, obejmująca niemal wszystkie rodzaje aktywności człowieka, jakie można sobie wyobrazić, uprawiane jednak raczej dla własnej przyjemności i dla ogólnego rozwoju niż dla celów bezpośrednio utylitarnych, czyli uprawiane bez nacisku konieczności, nie z obowiązku i tym się różnią one od aktywności profesjonalnych. Można tu wyróżnić kilka podkategorii:

- a) wszelkiego rodzaju sporty,
- b) podróże i turystyka,
- c) amatorska działalność artystyczna,
- d) rozrywki umysłowe,
- e) amatorska działalność naukowa,
- f) amatorska działalność techniczna,
- g) hodowla roślin lub zwierząt,
- h) różne formy kolekcjonerstwa,
- i) inne formy aktywności "hobbystycznej".

Potrzeby aktywnej rekreacji są wysoce zindywidualizowane i pełnią często, obok rekreacyjno-kulturowych, swoiste funkcje kompensacyjne w systemie potrzeb, to jest zmniejszają ujemne skutki niedoborów w zakresie różnych potrzeb. Wydaje się np., iż sport rozwinął się w dużej mierze jako aktywność kompensująca niedobór ruchu współczesnego człowieka, podróże i turystyka kompensują niedobór wrażeń, monotonię otoczenia i codziennego trybu życia, liczne formy działalności amatorskiej i hobbystycznej mogą kompensować brak samorealizacji w pracy zawodowej. Dlatego potrzeby te są czymś więcej niż rozrywką i nie powinny być w planowaniu społecznym traktowane po macoszemu.

42. Potrzeby ludyczne. Kategoria ta obejmuje wszystkie pozostałe formy potrzeb związanych z dostarczaniem człowiekowi satysfakcji, których nie można zakwalifikować do kategorii poprzednich. Można więc tu zaliczyć na przykład: humor, różne formy zabaw i rozrywek towarzyskich, kibicowanie sportowe oraz wszelkie pozostałe rodzaje zajęć dostarczających radości i pozytywnych wrażeń. Również potrzeby ludyczne nie powinny być deprecjonowane. Umieszczenie ich na końcu nie oznacza, iż są najmniej ważne. Prawdopodobnie odgrywają one istotną rolę w utrzymaniu zdrowia psychicznego człowieka i wbrew pozorom nie służą li tylko "czystej przyjemności". Można wskazać na kilka terapeutycznych funkcji potrzeb ludycznych. Humor ma zadziwiającą zdolność rozładowywania agresji w grupach. Ponieważ, jak się zdaje, jest on osobliwością człowieka, nie jest wykluczone, iż taka była jego pierwotna funkcja wobec konieczności życia kolektywnego, która wszak zawsze stwarza napięcia interpersonalne. Humor może również zmniejszać napięcia lękowe. Ogólnie mówiąc, ma on

własności rozładowujące i kataraktyczne, wzmacnia również więź grupową i sympatię między ludźmi, pod warunkiem iż nie przybiera formy złośliwości, która jest postacią agresji. Poczucie humoru i zdolność do zabawy jest ważnym symptomem zdrowia psychicznego; zanik tych objawów stanowi sygnał depresji lub frustracji. Zabawa aktywizuje człowieka fizjologicznie i psychicznie i pozwala szybciej niż bierna rekreacja usuwać skutki zmęczenia lub depresji. Pod wieloma względami potrzeby ludyczne można uznać za psychiczny odpowiednik potrzeb rekreacji fizycznej. Ludzie unikający zabawy z braku czasu czy z poczucia obowiązku nie postępują prawdopodobnie w sposób racjonalny, lecz raczej niekorzystny dla siebie i innych.

Dla uzyskania poglądu całościowego zestawiono wyodrębnione kategorie (schemat):

SCHEMAT KATEGORYZACJI SYSTEMU POTRZEB CZŁOWIEKA

POTRZEBY EGZYSTENCJI

1. pokarmowe
2. ekologiczne
3. rekreacyjne
4. zdrowotne
5. bezpieczeństwa
6. mieszkaniowe
7. odzieżowe.

POTRZEBY PROKREACJI I ROZWOJU

8. reprodukcji
9. opieki
10. dydaktyczne
11. wychowawcze
12. rodzinne
13. samorealizacji.

POTRZEBY FUNKCJONALNE

14. informacyjne
15. sprawnościowe
16. instrumentalne
17. lokomocyjne
18. swobody
19. innowacji
20. napędowe.

POTRZEBY SPOŁECZNE

21. przynależności
22. łączności
23. organizacji
24. więzi emocjonalnej
25. konformizmu
26. uspołecznienia
27. społecznej użyteczności
28. społecznej gratyfikacji
29. akceptacji
30. współuczestnictwa
31. ochrony i autonomii jednostki.

POTRZEBY PSYCHICZNE

32. subiektywne potrzeby egzystencji
33. subiektywne potrzeby prokreacyjne
34. subiektywne potrzeby rozwoju
35. subiektywne potrzeby funkcjonalne
36. subiektywne potrzeby społeczne
37. psychoorganizacji
38. erotyczne
39. recepcji kultury
40. estetyczne
41. aktywnej rekreacji
42. ludyczne.